

J.J.B.M. van Hoof, De arbeidsmarkt als arena; arbeidsmarktproblemen, in sociologisch perspectief. Amsterdam: SUA, 1987, 316 p.

Het doel van dit boek, dat door Van Hoof als proefschrift werd verdedigd aan de Katholieke Universiteit Brabant, is het leveren van een bijdrage aan de sociologische bestudering van de arbeidsmarkt. Onder arbeidsmarkt verstaat hij het totaal van processen dat plaatsvindt tussen de vragers en aanbieders van arbeidsvermogen en de daarmee samenhangende regels en voorzieningen, waardoor zowel de allocatie als de prijsvorming van arbeid tot stand komt. Sociologisch is zijn beschouwing in de zin dat hij de economische metafoor van een marktplein, waarop vragers en aanbieders van arbeid samenkomen en via loven en bieden – al dan niet met behulp van een marktmeester – tot een gemeenschappelijke waardering komen en tot ruil overgaan, inruilt voor de metafoor van het strijdperk. Volgens die metafoor moet de arbeidsmarkt worden gezien als een arena waar verschillende groepen met uiteenlopende posities en tegenstrijdige belangen op elkaar botsen in de strijd om bestaansmogelijkheden. Hij verwijst naar Marx en Weber voor deze opvatting. In hun ogen, zegt hij, was de arbeidsmarkt een centraal maatschappelijk verdelingsmechanisme met een verregaande invloed op sociale, politieke en ideologische verhoudingen.

Vanuit dit perspectief probeert Van Hoof een verbinding te leggen tussen de gangbare beschouwingen van arbeidsmarktverschijnselen en -problemen en de centrale betekenis van de arbeidsmarkt als maatschappelijk verdelingsmechanisme. Hij concentreert zich daarbij op het analyseren van de machts- en afhankelijkheidsrelaties op de arbeidsmarkt zelf en op recente verschuivingen die op de arbeidsmarkt plaatsvinden in de verhoudingen tussen vragers en aanbieders en tussen groeperingen aanbieders onderling.

Het proefschrift heeft de volgende opzet. In het eerste hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de recente ontwikkelingen in het Nederlandse sociologisch georiënteerde arbeidsmarktonderzoek, waarbij de samenhang tussen onderzoeks- en beleidsproblemen centraal staat. Dit hoofdstuk kan worden gezien als het vervolg op een tien jaar eerder geschreven artikel dat de ontwikkeling van het arbeidsmarktonderzoek tot aan het midden van de jaren zeventig behandelde. In de volgende drie hoofdstukken, die al eerder in soms iets andere vorm werden gepubliceerd, komen enkele concrete arbeidsmarktproblemen aan de orde. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de invloed van technische en organisatorische verhoudingen op de kwaliteit van de arbeid en op de arbeidsmarktsituatie. Hoofdstuk 3 behandelt recente ontwikkelingen op het terrein van de aansluiting tussen onderwijs en arbeid en onderzoekt de mogelijkheden en de rol van verschillende koppe-

lingsmechanismen. Hoofdstuk 4 gaat in op de vraag of de ontwikkelingen die door het akkoord in de Stichting van de Arbeid in 1982 op gang zijn gebracht in de richting van een aanzienlijke arbeidstijdverkorting, kunnen en zullen resulteren in een substantiële herverdeling van arbeid. Waar nodig zijn deze hoofdstukken van een nawoord voorzien, waarin op de meest recente ontwikkelingen wordt ingegaan. In het vijfde hoofdstuk verschuift het zwaartepunt naar de theoretische discussie. Het weerspiegelt een verdere ontwikkeling in Van Hoofs denken over de arbeidsmarkt, die nog maar ten dele in de eerdere hoofdstukken is terug te vinden. In het slothoofdstuk gebruikt hij het ontwikkelde theoretische kader als vertrekpunt voor een beschouwing over actuele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (flexibilisering, segmentering, marktconform beleid). Daarbij wordt de aandacht vooral gericht op verschuivingen in de machts- en afhankelijkheidsrelaties tussen de verschillende groeperingen en partijen en de daarmee verbonden herstructurering van de arbeidsmarktverhoudingen. Ook wordt de aandacht gevestigd op het beleid, zoals dat door de verschillende partijen in het arbeidsbestel wordt gevoerd.

In dit laatste hoofdstuk komt een andere doelstelling van Van Hoof duidelijk naar voren, namelijk het doorbreken van de, naar zijn mening, onvruchtbare verkaveling van de arbeidssociologie. Hij probeert in zijn boek duidelijk verbindingen te leggen tussen de arbeidsmarkt, de arbeidsorganisatie en de collectieve arbeidsverhoudingen, welke drie arena's tezamen het arbeidsbestel vormen.

Uit dit proefschrift blijkt nog eens opnieuw dat Van Hoof de beste kenner is van het sociologische arbeidsmarktonderzoek in Nederland. Hij is bij uitstek degene die in staat is een goed geschreven, helder gestructureerd, breed georiënteerd en deskundig commentarieel overzicht te geven van dit onderzoek. Daarin ligt dan ook de grote kracht van dit boek. Het gevaar echter van het nog eens gebundeld publiceren van wat oudere interpretaties van en commentaren op arbeidsmarktverschijnselen en -problemen is dat de ont-

wikkelingen anders blijken te zijn geweest dan toentertijd verwacht. Het is echter een blijk van intellectuele oprechtheid en moed dat Van Hoof dit, zo nodig, ruiterlijk erkent in het nawoord bij de betreffende hoofdstukken. Wonderlijk is wel dat het hem niet voorzigtiger heeft gemaakt bij het schrijven van zijn afsluitende hoofdstuk, waarin hij een somber toekomstbeeld schetst van een stagnerende, verdeelde samenleving. Maar ook hier weer moet worden toegegeven, dat hij dit hoofdstuk zelf erg ambitieus en speculatief noemt. Misschien heeft zijn vertrouwen in het eerder ontwikkelde theoretische kader hem tot deze onderneming verleid, die echter eerder van overmoed dan van moed getuigt. Het vertrouwen in dit kader lijkt me namelijk misplaatst.

Het probleem met dit kader is, dat het te ongenueanceerd en onvoldoende uitgewerkt en precies is en dat de theoretische connotaties van de arena-metafoor onduidelijk blijven. Van Hoof heeft gelijk, als hij met zijn theoretische exercitie wil zeggen dat de allocatie en de prijsvorming op de arbeidsmarkt niet louter uit de werking van het marktmechanisme kan worden verklaard. Naast en ten dele in plaats van het individuele aanpassingsgedrag ten opzichte van de marktverhoudingen is georganiseerde groepenconcurrentie getreden, welke meer of minder speelruimte laat voor strategische overwegingen. De arbeidsmarkt vertoont in ons land ook een duidelijk institutioneel karakter, dat wil zeggen dat het gedrag van en de betrekkingen tussen marktpartijen is gereguleerd en aan normen gebonden als gevolg van collectieve actie. Maar om te stellen, zoals hij impliciet doet, dat de belangentegenstellingen op de arbeidsmarkt altijd en op iedere plaats dermate fundamenteel en onoverbrugbaar zijn, dat ze wel tot een strijd om te overleven moeten leiden, gaat mij te ver. Het vraagt in ieder geval om een zorgvuldiger argumentatie. Het introduceren van een nieuwe metafoor en een nieuwe beschrijvende terminologie heeft op zichzelf nog geen verklarende waarde. Het probleem is dat Van Hoof noch duidelijk aangeeft wat het explanandum (of de explananda) van zijn theorie

is, noch de explanans duidelijk formuleert. Bij de concurrerende economische theorie is dat wel het geval. Het gaat daar om de verklaring van de uitkomst van enerzijds het allocatieproces (wie krijgt welke baan of functie en waarom?) en anderzijds het prijsvormingsproces (wie krijgt welke beloning en waarom?) uit de werking van het marktmechanisme. Veel verder dan een vage omschrijving van zijn explanandum als verdelingsproblemen of ongelijkheid op de arbeidsmarkt en oriënterende uitspraken en een typologie als explanans komt hij niet. Dat is een gemiste kans in dit als overzicht overigens onvolprezen boek:

Wil Arts

A. de Grip, Onderwijs en arbeidsmarkt: scholingsdiscrepanties. Amsterdam: VU-uitgeverij, 1987.

Scholingsdiscrepanties op de arbeidsmarkt worden vaak gezien als bruikbare aanwijzingen voor de inrichting van het onderwijs. Een zogenaamd tekort aan bepaalde typen geschoolden zou opgevangen moeten worden door snelle uitbreiding van de opleidingscapaciteit en een zogenaamd overschot van een bepaalde categorie opgeleiden is het argument van sluiting van opleidingen. Hetzelfde geldt voor de rol van het onderwijs in de werkloosheidsbestrijding. Het lijkt er soms wel op dat het opentrekken van voldoende blikken om-, her- en bijscholing de werkloosheid kan opheffen. Wie mocht menen dat dergelijke opvattingen over het functioneren van de arbeidsmarkt en over de rol van het onderwijs daarbij wetenschappelijk gefundeerd zijn, kan door deze dissertatie uit de droom worden geholpen. De auteur geeft in het eerste deel van zijn boek een gedegen overzicht van de zeer uiteenlopende verklaringen van scholingsdiscrepanties. Naast de neo-klassieke human-capital theorie, waarbinnen onderwijs als een produktiviteitsverhoging wordt beschouwd, wat o.a. tot uiting komt in inkomensverschillen, behandelt hij uitgebreid de

institutionele arbeidsmarkttheorieën. Daarin staan de baanconcurrentietheorie (mensen concurreren om banen in plaats van inkomen), de bedrijfsdeelmarkten, de vakdeelmarkten en de secundaire arbeidsmarkt centraal. Weliswaar vertelt de auteur in dit eerste deel voor insiders niets nieuws, maar de verschillende theorieën zijn heel goed en helder op een rij geplaatst. Dat maakt dit eerste deel geschikt voor een doctoraal cursus over het functioneren van de arbeidsmarkt. Ook is het daardoor bruikbaar om aan uw superieuren te laten lezen, wanneer zij weer vervallen in te naïeve opvattingen over de relaties tussen onderwijs en arbeidsmarkt. Tenslotte laat dit eerste deel nog wat anders zien. Lang niet alle economen hebben zulke simplistische opvattingen over de relaties tussen onderwijs en arbeidsmarkt als sommige economische smaakmakers en stukjes-schrijvers zouden doorvermoeden. Niet alleen in de sociologie, maar ook in de economie wordt het belang van institutionele theorieën ter verklaring van het functioneren van de arbeidsmarkt erkend. Wantrouwen ten aanzien van het functioneren van markten (in dit geval de arbeidsmarkt) is dus geen exclusief sociologisch kenmerk.

In het tweede deel van deze dissertatie probeert De Grip de verschillende theorieën om trent scholingsdiscrepanties te toetsen. Na een overzicht van het reeds beschikbare empirische materiaal probeert hij op basis van de verbanden tussen de omvang van de werkloosheid en het aantal vacatures de verschillende theorieën gecombineerd te toetsen. Hij doet dit zowel voor de totale arbeidsmarkt voor de periode 1961-1982 als de sector van de bouw over bijna dezelfde periode. Hoewel dit zeker niet het gemakkelijkste hoofdstuk is, is het begrijpelijk geschreven en ook voor een socioloog die geïnteresseerd is in een toepassing van tijdsreeks-analyse (een verwaarloosde techniek in de sociologie), te volgen.

Verbazingswekkend is het geregeld ontbreken van indicatoren, nodig om de verschillende theorieën te kunnen operationaliseren. Daardoor moet De Grip vaak zijn toevlucht zoeken bij benaderingen van deze indicato-

ren, waarvan hijzelf toegeeft dat ze twijfelachtig zijn. Ook daarom is dit boek nuttig voor niet-economen. Het geeft een verrassend inzicht in een zwakte van economisch onderzoek, namelijk een gebrekkige empirische meting van de belangrijkste indicatoren met behulp waarmee allerhande ingewikkelde berekeningen worden verricht. Wellicht is deze zwakte in het economisch onderzoek ontstaan door een te groot gebruik in door overheden verzameld materiaal in plaats van het zelf verzamelen van gegevens zoals in andere maatschappij-wetenschappen gelukkig gebruikelijk is.

Het is hier niet de plaats om alle resultaten weer te geven. Hier wil ik volstaan met twee algemene conclusies. Institutionele arbeidsmarkttheorieën en met name de neerwaartse verdringingshypothese (lager geschoolde worden door hoger geschoolden verdrongen op de arbeidsmarkt en de arbeidsplek) zijn bruikbaar gebleken om scholingsdiscrepanties te verklaren. Dit betekent een empirische steun in de rug voor het wantrouwen tegen de arbeidsmarkt als bruikbaar signaal omtrent het functioneren van het onderwijs.

Bovendien vond De Grip duidelijke verschillen tussen zijn macro-analyse (de totale Nederlandse arbeidsmarkt) en de bouw-sector-analyse. Dit betekent een steun in de rug van de zogenaamde gesegmenteerde arbeidsmarkt-theorie.

Al met al een interessant boek, dat zowel voor beleidsmakers als onderzoekers van belang is, vooral door de relativering van te simpele ideeën en door de poging de meer complexe theorieën te toetsen.

J. Dronkers

J. Versteijnen, Onderzoek kan ook anders: over het gebruik van persoonlijke documenten en levensverhalen in sociologisch onderzoek. Een inleiding in de biografische methode. Lisse: Swets & Zeitlinger, 1985.

In dit boekje breekt de Tilburgse auteur een lans voor de wederopleving van de biografi-

sche methode, die vooral tijdens de hoogtijdagen van de Chicago-school (1920-1940) tot enkele voortreffelijke produkten leidde. Biografisch materiaal wordt ingedeeld volgens het primair/secundair criterium: primair materiaal is afkomstig van de onderzochte persoon zelf, secundair materiaal is afkomstig van derden. Primair materiaal bestaat uit autobiografieën, dagboeken, brieven, bezittingen, zelfobservaties en interviews; onder secundaire bronnen worden gerekend biografieën, foto's, films, oral history, geschreven rapporten, enz. De grenzen ten opzichte van andere databronnen worden overigens bij een dergelijke brede omschrijving m.i. overschreden.

Versteijnen werkt vanuit het bekende gepolariseerde wetenschapsbeeld van kwalitatief versus 'neo-positivistisch' onderzoek, en dat leidt tot vele overbodige zinsneden en pagina's. In hoofdstukken over causaliteit, geldigheid, betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid confronteert hij de biografische methode, tezamen met de analytische inductie die hem als 'strategie achter de methode' uiterst passend voorkomt, met experiment en survey. Het zal de lezer niet verbazen dat de balans doorslaat naar de biografische benadering. Dat daarbij wat merkwaardige capriolen worden uitgehaald — zo worden Campbells bekende criteria besproken onder geldigheid en niet onder causaliteit, terwijl met 'internal validity' niets anders bedoeld is dan de geldigheid van de causale redenering; dat de auteur spreekt over 'statistische selectie' als hij een aselechte steekproef bedoelt; dat de gangbare validiteits- en betrouwbaarheids-criteria worden verworpen 'omdat deze voor een deductieve benadering zijn ontworpen en niet gelden voor een inductieve werkwijze'; dat over generaliseerbaarheid wordt gesproken zonder dat duidelijk wordt gemaakt *wat* naar *welke populatie* gegeneraliseerd moet worden; dat de literatuurverwijzingen voor wat betreft de standaardmethodologie zeer bejaard zijn — dat alles zij hier slechts terloops vermeld.

Het nut van het boek schuilt veeleer in het historisch overzicht, in het aperçu van data-

bronnen, en in de literatuuropgave die enkele inmiddels vergeten én meer recente bronnen bij elkaar plaatst. Voor de kenners van Denzins 'The Research Act' (McGraw-Hill, 1978) levert het echter geen extra informatie. Het is te betreuren dat de auteur niet méér vanuit het feitelijke onderzoek aangeeft welke problemen zich nu in de praktijk, of bij uitstek, via biografisch materiaal laten oplossen; het pleidooi had dan wellicht aanzienlijk sterker kunnen zijn. Ook viel me op dat Nederlands onderzoek nauwelijks genoemd wordt; of is dat er niet?

P.G. Swanborn

A. Slotboom, Statistiek in woorden. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987. 282 p., f 49,50.

De ondertitel van dit boek is: 'een gebruikersvriendelijke beschrijving van de meest voorkomende statistische termen en technieken', en de eerste woorden zijn: 'voor allen die statistiek een moeilijk vak vinden'. De bedoeling van het boek is om zonder formules te beschrijven, wat diverse statistische begrippen en technieken inhouden. Als doelgroepen noemt de schrijfster *a.* studenten WO, HBO of MBO die een cursus statistiek moeten volgen en daartegen opzien; *b.* degenen die ooit zo'n cursus gevolgd hebben, maar bij wie de parate kennis wat is weggezakt.

Van 'a posteriori vergelijkingen' tot 'zui-vere schatters' bevat het boek ruim honderd rubrieken ter lengte van 1 tot 4 pagina's. Uw recensent was doorgaans heel tevreden met de daarbij gegeven uitleg, waarbij vrijwel steeds een numeriek voorbeeld wordt uitgewerkt en daarnaast ruim aandacht wordt gegeven aan methodologische valkuilen. Door trefwoorden in de marge en kruisverwijzing naar andere rubrieken is de bij een alfabetisch naslagwerk altijd bedreigde overzichtelijkheid redelijk gewaarborgd. Het is natuurlijk geen inleidend leerboek geworden, maar het kan uitstekend naast een leerboek worden gebruikt. In de tekst wordt niet naar literatuur verwezen,

maar in een bijlage wel (zie hieronder).

De eerste bijlage is een lijst van ruim vijftig veel gebruikte symbolen met hun omschrijving (inclusief namen van Griekse letters). Het euvel dat in andere boeken vaak een andere letter voor dezelfde grootheid wordt gebruikt, wordt hiermee niet ondervangen; zo is de binomiale kans steeds 'p' en wordt 'pi' niet vermeld, terwijl hoofdletter sigma alleen een sommatieteken is en geen covariantiematrix.

De tweede bijlage is een alfabetische lijst van circa 120 Nederlandse termen met hun Nederlandse synoniemen. Dat is erg nuttig; jammer dat hier niet is aangegeven of een term ook als rubriek in de hoofdtekst staat, en zo ja onder welke naam.

De derde bijlage bevat circa 200 Engelse termen met hun vertaling. Ik hoop vurig dat dit ertoe zal bijdragen dat het onnodig gebruik van Engelstalige vaktermen in Nederlandstalige publikaties wordt teruggedrongen.

Bijlage 4 is een schema met toelichting voor toetskeuze, met als rijen 'een steekproef', 'twee steekproeven' en 'meer dan twee steekproeven' en als kolommen 'gemiddelde(n)', 'variantie(s)', 'rangordegegevens', 'proporties', 'correlatie' en 'multivariate analyse'. Hoewel zo'n schema altijd onvolledig is en de keuze enigszins subjectief, ben ik het met de meeste aanbevelingen eens. Het is mijn ervaring dat het enige training vereist een inhoudelijke onderzoeksopzet te vertalen in de keuze van een rij of kolom, maar dat studenten daarna met vrucht ermee kunnen werken. Jammer dat de term 'verwante steekproeven' alleen kort onder de rubriek 'gepaarde waarnemingen' wordt uitgelegd en dat 'herhaalde metingen' nergens genoemd wordt.

Dan volgt een literatuurlijst, met Hays, Kirk en Runyon & Haber als algemene werken (ik mis mijn favoriete Sachs en alle Nederlandstalige boeken) en daarna verwijzingen voor circa 30 alfabetisch geordende gebieden. De keuze van boeken en rubriceringen is natuurlijk niet precies de mijne. Zo staat Popping bij 'correlatiematen — een overzicht' en niet bij 'Cohen's kappa'. Voor niet-lineaire multivariate analyse (correspondentie-ana-

lyse wordt niet genoemd) wordt verwezen naar Gifi en naar Lebart, Morineau & Warwick; ik denk dat niemand in deze doelgroep de geavanceerde wiskunde van Gifi zal begrijpen.

Tenslotte is er nog een uitvoerige lijst van trefwoorden.

Ik vind dat de schrijfster haar ambitieuze doelstelling goeddeels heeft waargemaakt. Ik heb op enkele punten over haar smaak getwist, maar ik kan mij heel goed vinden in de hoofdzaken. Hoewel statistiek voor de doelgroep altijd wel lastig zal blijven, verdient het boekje een ruime verspreiding, en ook wie anderen methodologische adviezen geeft, zal er zowel voor de klanten als voor zichzelf veel nuttigs in vinden.

Ivo W. Molenaar

W.P. van den Brink en P. Koele, Statistiek, 3 delen. Meppel: Boom.

Deel 1: Datareductie. 1985. 161 p., f 30.

Deel 2: Theorie. 1986. 235 p., f 40.

Deel 3: Toepassingen. 1987. 225 p., f 38,50.

Deze reeks boeken over toegepaste statistiek vertoont de traditionele opbouw: eerst beschrijvende statistiek, dan kansrekening, schattings- en toetsingstheorie en tenslotte een aantal specifieke technieken als variantieanalyse en non-parametrische toetsen. De boeken bevatten opgaven en de uitwerking daarvan, een register, tabellen, literatuurverwijzingen en als pluspunt een lijst van de gebruikte symbolen. Deel 1 bevat een bijlage over het gebruik van het sommatieteken, onmisbaar bij het begrijpen van afleidingen, deel 2 een bijlage over combinatoriek. Deel 3 bevat een Engels-Nederlandse lijst van statistische termen.

De serie is bestemd voor beginnende studenten psychologie, sociologie, biologie e.d., met wiskunde 1 op VWO-niveau.

De auteurs beogen een inleiding in de toegepaste statistiek te geven, niet in de vorm van het beruchte kookboek, maar gebaseerd op inzicht. Ze beschouwen een gedegen inleiding

als voorwaarde voor het gebruik van statistische standaardpakketten als SPSS.

Opvallend is dat de indeling strak wordt volgehouden: in de inleiding wordt gepoogd de plaats van statistiek duidelijk te maken. Er wordt een paragraaf aan toetsend en aan beschrijvend onderzoek gewijd. De woorden steekproef of populatie vallen niet, over generalisatie wordt alleen gezegd dat dit bij een beschrijvend onderzoek niet mogelijk is. Uit de gebruikte voorbeelden krijgt men de indruk dat alleen bij experimenten de vraag naar generalisatie gesteld kan worden. De schrijvers lijken moeite te hebben met het keurslijf van hun zelf gekozen indeling: in deel 1 (beschrijvende statistiek) bij de bespreking van de interpretatie van de produktmomentcorrelatie kunnen de auteurs het niet laten opmerkingen te maken die slechts betekenis hebben als men de steekproefcorrelatie opvat als een mogelijke indicatie voor de correlatie in de populatie. Iets soortgelijks geldt voor het gegeven voorbeeld bij regressie: de normen voor de lichamelijke ontwikkeling van zuigelingen mogen dan op een groot aantal waarnemingen gebaseerd zijn, dit neemt niet weg dat toepassing hiervan op een willekeurige pasgeborene niet langer een beschrijving is. Voor een inleiding verwarrend als de schrijvers zich niet aan hun eigen uitspraken houden. Toetsing van een betrouwbaarheidsinterval voor de correlatie worden in deel 3 behandeld, een betrouwbaarheidsinterval voor een op grond van enkel- of meervoudige regressie voorspelde score echter niet.

Bij experimenten wordt de oplossing voor het generalisatieprobleem gezocht in het hanteren van randomisatietoetsen. Het verschil tussen toetsing na randomisatie of na trekking van een keurige aselechte steekproef heb ik nog nooit ergens zo helder verwoord gezien. Ik vrees alleen dat het vraagstuk hiermee eerder omzeild dan opgelost is; waar is die onderzoeker die, hoewel hij hoogstens interne validiteit kan garanderen, niet stiekem hoopt dat zijn experimentele resultaten algemener geldigheid hebben? Een passage over statistische en andere generalisaties zou duidelijkheid scheppen.

In deel 2 worden, voorafgaand aan de introductie van schattings- en toetsingstheorie, in kort bestek een dertiental verdelingen en de verbanden hiertussen behandeld. Hiermee wordt enerzijds de indruk gewekt dat alle verdelingen verderop gebruikt worden, hetgeen niet juist is, anderzijds suggereert dit dat alle wel gebruikte verdelingen hier bij elkaar staan. Ook dat klopt niet. De tweede helft van dit deel wordt besteed aan schattings- en toetsingstheorie. De auteurs blijken gecharmeerd van de Neyman-Pearson-methode, voornamelijk omdat deze de onderzoeker dwingt om zijn alternatief te specificeren. Dat dit in de Sociale Wetenschappen vaak onmogelijk is, wordt erkend, maar waarom dan niet meer aandacht voor integratie van Neyman-Pearson- en Fisher-procedures? Het Bayesiaanse model eist van de onderzoeker eveneens dat deze voóraf zijn verwachtingen expliciteert. Dit wordt snel terzijde geschoven met de opmerking dat het nut bij empirisch toetsend onderzoek nog niet voldoende is aangetoond.

De delen 2 en 3 lopen in elkaar over. In deel 3 wordt uitgebreid aandacht besteed aan variantie-analyse. Voor een inleiding is het opvallend dat er behalve aan de eenvoudige toetsing van hoofdeffecten en interacties bij gelijke celtgrootte aandacht wordt gegeven aan apriori en post hoc vergelijkingen en ongelijke groepsgrootte. Dit is de enige plaats waar iets over het gebruik van standaardprogrammatuur, in dit geval ANOVA, gezegd wordt. Van mij had dat uitgebreider mogen zijn.

Zoals de hele serie is ook deel 3 systematisch opgebouwd: een hoofdstuk over gemiddelden en varianties, een over correlatie, de volgende drie over medianen en proporties, rangnummers en ongeordende categorische data. In deze hoofdstukken staan meer en minder gebruikelijke toetsen bij elkaar.

Mocht de lezer na alle voorafgaande kritiek denken dat deze serie geen verrijking van het Nederlandse boekenbestand is, dan is dat onjuist. De schrijvers zijn er m.i. in geslaagd om hun doelstelling: 'inzicht', te bereiken. Met name de gedeelten over correlatie, theorie van de toetsing en variantie-analyse ademen een

sfeer van 'weet wat je doet'. Vooral deel 2 en 3 zijn aan te raden voor een gevorderde cursus

Ingrid Smi

A. Felling, J. Peters en O. Schreuder, Geloven en leven. Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen, Zeist: Kerckebosch, 1986. 168 p., f 23,50.

Deze afsluitende overzichtspublikatie uit het Nijmeegse SON-project, gebaseerd op een nationale enquête van 1979 onder 1007 personen van 18 t/m 70 jaar (met achterin het boek een overzicht van de projectresultaten, inclusief alle publikaties), presenteert de onderzoekgegevens die betrekking hebben op de maatschappelijke betekenis van de godsdienst in Nederland rond 1980, uiteraard voorzover dit is na te gaan met de gebruikte survey-methode. Het meten van godsdienst door middel van een gestandaardiseerde vragenlijst ontmoet nogal wat kritiek van onderzoekers die menen dat op deze wijze het verschijnsel godsdienst alleen maar beperkt en oppervlakkig in beeld kan worden gebracht, zeker in een tijd waarin de gevestigde godsdienst als geloofssysteem sterk in verandering is.

Deze kritiek wordt dan ook door de auteurs van *Geloven en leven* serieus genomen door de principiële waarde en de beperkingen van het survey-onderzoek in de Inleiding aan de orde te stellen en daarbij de eigen pretenties bescheiden te noemen. Dat siert hen in hun poging te weten te komen welke plaats de traditionele (christelijke) godsdienst inneemt in de Nederlandse publieke opinie in het licht van de dichotomie traditie - moderniteit: wat doet de factor religie in het collectieve bewustzijn van de Nederlanders? Hierbij vormen een viertal veronderstellingen het uitgangspunt van de analyse: 1. de christelijke religie kan globaal genomen niet geplaatst worden in dat deel van de Nederlandse publieke opinie dat men 'progressief' noemt; 2. de christelijke religie in Nederland is zeker geen kwestie van de privé-sfeer alleen; 3. de christelijke religio-

teit vertoont niet slechts samenhangen met allerlei niet-religieuze momenten uit de economische, maatschappelijke en politieke sector, maar blijkt er tevens een goede voorspeller van te zijn; en 4. de dragers van de oude religie in het hedendaagse Nederland vertonen geenszins de trekken van reservaatbewoners (p. 37).

Er worden vier meetinstrumenten gebruikt. Voor religie, gemeten via diverse uitspraken over godsdienst als transcendente werkelijkheid en met betrekking tot godsdienst als gemeenschap of kerkelijk instituut. Voor waardenoriëntaties, gemeten via een waardenoriëntatieschaal uit de eerdere publikatie *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland* uit 1983, waaruit een burgerlijk waardenpatroon kan worden geconstrueerd. Voor attitudes en gedragingen, gemeten via diverse onderwerpen op economisch, sociaal, politiek en cultureel terrein, waarmee de veranderingsgezindheid van personen kan worden vastgesteld. En voor een aantal sociale kenmerken via vragen over geslacht, leeftijd e.d. Tevens wordt een korte bespreking gewijd aan de analyse, waarna in de hoofdstukken 3 t/m 7 de resultaten volgen, die weliswaar geen grote verrassingen opleveren, maar toch een genuanceerd totaalbeeld opleveren van de veelvoudige en complexe godsdienstsituatie in Nederland. Op zich vormt dit al een verdienste van het Nijmeegse project, omdat elders dit type totaaloverzichten op deze schaal niet voorhanden zijn.

In ons nationaal collectieve bewustzijn speelt het christelijk-godsdienstig interpretatieschema nog steeds een beduidende rol, alhoewel de immanente levensbeschouwing de overhand heeft gekregen; een secularisering van de geest die ook het christelijke schema beïnvloedt. Daarbij is de kerkelijke binding veranderd van het type volkskerk naar het type denominatie/vrijwilligerskerk en is er in ons land meer dan elders een duidelijke scheiding ontstaan tussen gelovig-kerkelijk en ongelovig-niet kerkelijk. Tevens blijkt dat de moderniseringstheorie en de these van de burgerlijke religie niet opgaan voor de Nederlandse godsdienstige situatie. Godsdienst en

kerk blijken zich niet alleen te handhaven in geografische gebieden en bij sociale groepen die het minst betrokken zijn bij de moderne samenleving, noch vallen godsdienst en kerk overwegend samen met de vertegenwoordigers van het burgerlijke waardenpatroon. Klasse- en statustheorieën in relatie tot godsdienst bieden inmiddels weinig of geen voorspellende kracht. De traditionele religiositeit lijkt thans eerder afhankelijk van familiale en lokale overdrachtsmechanismen dan van algemene macro-structurele kenmerken. Dit alles neemt niet weg dat de traditionele godsdienst voornamelijk te lokaliseren is bij personen die orde en traditie hoog achten, met een nadruk op gematigde en niet-egalitaire maatschappelijke verandering en op het familiale. Godsdienst speelt eerder door als culturele geloofskracht dan als institutioneel-kerkelijke kracht. Godsdienst als culturele factor blijkt een conservatieve kracht, al geldt dat niet ten aanzien van de economische sector; deze kracht blijkt tevens een voorspeller te zijn ten aanzien van de politieke keuze en opstelling. Alle verkregen gegevens samengebracht bieden een soort geestelijke atlas (verkregen door toepassing van een multidimensionale ontvouwingstechniek) van een zestal godsdienstige typen, waarna door samenvoeging van de gemeten eigenschappen een zestal 'landschappen' zichtbaar worden (p. 127), waarin de Nederlandse godsdienstige groeperingen met hun onderscheiden kenmerken figureren. Hieruit komt scherp naar voren dat het collectieve bewustzijn van de Nederlanders geen homogene en ongedifferentieerde grootheid vormt; vele patronen van tegenstellingen en vervlechtingen tonen de factor religie als een uitermate complexe factor. Tot slot bezien de onderzoekers deze factor op zijn causaliteit, d.w.z. op het effect van religie op het niet-godsdienstige denken en doen. Via een viertal LISREL-analyses wordt het veronderstelde causale model (waarin overigens ingrijpend is gereduceerd in de mogelijke invloedslijnen) getoetst. Er blijkt inderdaad een oorzakelijk verband aantoonbaar tussen de factor traditionele godsdienst en bepaalde niet-godsdienstige sectoren van het leven, met

name in de publieke sector van de politieke houdingen en gedragingen, zij het dat dit een indirecte relatie is van culturele aard in de richting van een behoudende opstelling. Uiteraard kleven aan deze causale analyse alle bezwaren en beperkingen van het werken met gereduceerde statistische modellen. Kortom: de maatschappelijke relevantie van de traditionele godsdienst in het moderne Nederland van rond 1980 is aannemelijk te verdedigen. De oude religie bestaat dus nog als de behoefde van het verleden en tegelijkertijd als een rem op een te snelle toekomst. In het secularisatieproces speelt de godsdienst nog steeds een beduidende remmende rol. Voor sommigen is die rem een geruststelling, voor anderen een bron van ergernis. Feit is dat ook in Nederland anno 1980 de oude godsdienst nog geen historisch relict is, maar de intrigerende vraag blijft uiteraard: hoe lang kan de oude religie deze rol (nog) spelen en hoe ziet de nieuwe religie er uit?

Henri W.A. Hilhorst

A.W.M. Claassen, Schipperen tussen school en kerk; een onderzoek bij onderwijsgeven- den van katholieke basisscholen naar de si- tuatie van de hedendaagse schoolkatechese tegen de achtergrond van haar geschiedenis. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt, 1985.

Dit Nijmeegs proefschrift heeft sinds zijn verschijnen in 1985 te weinig aandacht gekregen van onderwijssociologen. Dat is onterecht, want het gaat hier om een interessant vervolg op Van Kemenades proefschrift over de katholieken en hun onderwijs. Het belicht een belangrijk aspect van het Nederlandse onderwijsbestel, namelijk de confessionele grondslag van de overgrote meerderheid der scholen. Claassen doet dit niet rechtstreeks, maar indirect door de positie van de katholieke katechese in een aantal katholieke basisscholen in Zuid-Holland te analyseren. Schoolkatechese is het onderwijs in het katholieke geloof binnen het schoolverband. Sinds de jaren zestig wordt deze zogenaamde schoolkate-

chese niet meer door functionarissen van de katholieke kerk gegeven, maar door de leken, die ook het 'normale' onderwijs verzorgen. Claassen heeft 232 onderwijsgeven- den in 33 katholieke basisscholen ondervraagd wat hun katechetische visies, hun kerkelijke binding, hun godsdienstig zelfbewustzijn, hun verzui- lingsmentaliteit, hun onderwijsvisie, hun per- cepties van het school- en katechese klimaat, hun arbeidssatisfactie en hun mogelijke rol- conflicten zijn. Aan de hand hiervan con- strueert hij allerlei typologieën en schalen, die hij vervolgens gebruikt om door middel van allerlei kruistabellen de aard van de katechese te belichten en de houding van de onderwijs- geven- den er tegenover.

Voortbouwend op een onderscheid van Berger, onderscheidt hij drie overlevingsstra- tegieën, waarvan godsdienstige tradities zich kunnen bedienen wanneer zij te maken krij- gen met vernieuwingen in hun omgeving. Weliswaar vindt Claassen deze drie strate- gieën niet terug in de 3 typen katechetische opstelling, die hij bij de onderwijsgeven- den aantreft, maar het gevonden resultaat is minstens even verrassend. De grootste min- derheid van deze leerkrachten op katholieke basisscholen is aanhanger van een ervarings- katechese zonder wervingsgerichte intentie (43%), 37% is aanhanger van een ervarings- katechese met een wervingsintentie en slechts 20% van een heilshistorische katechese. Een vergelijkbaar beeld zien wij bij de kerkelijke binding van deze leerkrachten op katholieke basisscholen: slechts 20% is kerkelijk gezien een kernlid, 40% een modaal lid (regelmatig, maar lang niet iedere week ter kerke), 30% randlid en 10% buitenkerkelijk. Toch heeft niemand van de leerkrachten (principiële) be- zwaren tegen een school op katholieke of oecumenische grondslag voor de eigen kinde- ren en voor slechts 14% doet de grondslag van de school van hun kinderen niet ter zake. Ook vindt Claassen nauwelijks aanhangers van neutraliteit in het onderwijs. Van enige voor- keur voor openbaar onderwijs is, ondanks de zwakke kerkelijke binding bij een groot aan- tal leerkrachten, geen sprake. De leeftijd – en daarmee samenhangend de ervaringen

op sociaal-cultureel terrein in het algemeen en op dat van de godsdienst in het bijzonder — speelt een centrale rol bij verschillen tussen de leerkrachten. Jongeren hebben over het algemeen een minder wervingsgerichte catechetische visie, een minder sterke kerkelijke en godsdienstige binding, minder behoefte aan confessioneel onderwijs e.d. Deze invloed van leeftijd is echter in sommige opzichten niet rechtlijnig. In de jongste categorie is weer een grotere behoefte aan confessioneel onderwijs, ondanks hun godsdienstig-kerkelijke en catechetische opstelling. Uit deze en andere gegevens trekt Claassen de conclusie dat, in tegenstelling tot vóór de jaren zeventig, de kerk afwezig is in de school en dat de leerkrachten een mogelijk kerkelijke inbreng alleen waarderen wanneer deze niet indruist tegen hun eigen benaderingen.

Aan het slot van zijn afsluitend hoofdstuk verbaast hij zich over het geringe effect van deze ontkerkelijking op de schoolkeuze van de ouders voor hun kinderen. Helaas grijpt hij terug naar een (via Van Doorn) aan Thurlings ontleende verklaring, namelijk het ethisch-morele belang dat ook ontkerkelijkt ouders aan de christelijke traditie zouden hechten. Recent onderwijssociologisch onderzoek heeft echter laten zien dat een meer aardse verklaring meer plausibel is, namelijk confessionele scholen zijn effectiever. Dit komt tot uiting in betere leerprestaties van hun leerlingen in vergelijking met openbare scholen (zie bijv. Van Laarhoven e.a., 1987). Dit leidt mij tot mijn kritiek op dit proefschrift. Uit tal van plaatsen (zoals ik hierboven reeds aanstipte) blijkt dat het in een isolement geschreven is, wat in dit geval geleid heeft tot betwistbare en achterhaalde operationalisaties van die concepten die naar het onderwijs verwezen. Ook de consequent volgehouden toepassing van een te simpele vorm van tabelanalyse in plaats van gebruik van multivariate technieken heeft Claassen onnodig belemmerd in zijn analyse. Toch is het een goed proefschrift dat juist interessant is voor hen die te zeer uitgaan van de officiële ideologie van ons verzuild onderwijs.

J. Dronkers

P. Doorn en Y. Bommeljé, Ontkerkelijking en verzuiling. Een onderzoek naar de invloed van kerken op publieke middelen in Nederland. Humanistisch Verbond, Utrecht, 1987. 103 p.

De ontkerkelijking schrijdt voort in een tempo, dat je zou verwachten dat de kerken alarm zouden slaan of tenminste veel aandacht aan dit verschijnsel zouden besteden, maar nee, het is het Humanistisch Verbond dat het onderzoek naar de ontkerkelijking onder handen neemt. Hadden Doorn en Bommeljé in hun *Maar... men moet toch iets wesen; nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Nederland* (1983) reeds uitvoerig cijfermatig de ontkerkelijking gepresenteerd, in *Ontkerkelijking en verzuiling* (waarvan plm. een derde bestaat uit een tabellenoverzicht als bijlage) wordt het hoge tempo van deze ontkerkelijking in ons land als reden aangevoerd (p. 8) om met dit vervolgonderzoek te komen. Maar feitelijk heeft ook deze compacte presentatie in opdracht van het Humanistisch Verbond (door de onderzoekers op p. 55 aangeduid als onderdeel van de 'buitenkerkelijke zuil') een specifiek eigen doel, namelijk te laten zien dat de steeds groter wordende groep buitenkerkelijken maatschappelijk minder aan haar trekken komt dan de groep kerkelijken, terwijl nu juist de laatste groep steeds kleiner wordt. Veel mensen staan formeel geregistreerd als lid van een kerkgenootschap, op basis waarvan verzuilde voorzieningen als onderwijs en gezondheidszorg door de overheid gesubsidieerd en in stand worden gehouden, terwijl er inmiddels een grote cijfermatige kloof is ontstaan tussen de formele en de feitelijke (buiten)kerkelijkheid. Met een grote hoeveelheid tabellen en grafische presentaties van de onkerkelijkheid en de publieke voorzieningen (landelijk, regionaal en gemeentelijk) in de hand, betogen de auteurs dat de verdeling van de publieke middelen over de diverse levensbeschouwelijke 'zuilen' in Nederland niet langer gerechtvaardigd wordt door de feitelijke kerkelijke samenstelling van de bevolking. Er dient dus een betere verdeling en afstemming te komen, d.w.z. meer open-

bare scholen, meer openbare, neutrale of onkerkelijke instellingen voor vorming, gezondheids- en bejaardenzorg. 'De scheefgroei die is ontstaan, is hier en daar echter buiten alle proportie. Het is deze buitensporige disproportionaliteit die dient te worden teruggebracht' (p. 60). Hieruit spreekt het belang van dit onderzoek: de onkerkelijken worden maatschappelijk benadeeld en daar wil het HV iets aan doen. Onkerkelijken worden kennelijk door het HV gezien als potentiële betrokkenen bij de humanistische zuil, hoewel tot op heden niets erop wijst dat deze grote groep van onkerkelijken zich wenst te organiseren in een maatschappelijke belangengroep of zuil. Sociologisch kan inderdaad worden vastgesteld, dat de onkerkelijkheid grote vormen heeft aangenomen (bijna de helft van de Nederlanders anno 1986 rekent zichzelf niet tot een kerkgenootschap), maar kerkelijkheid en levensbeschouwing kunnen niet tot elkaar worden herleid, hetgeen ten onrechte in dit oppervlakkige onderzoek gebeurt. Men meet alleen kerkelijkheid (via twee vragen) en identificeert vervolgens dit gegeven met het al dan niet hebben van een confessionele levensbeschouwing. De onderzoekers of het HV zouden graag zien dat alle Nederlanders die zich niet-kerkelijk noemen, gebruik zouden maken van niet-confessionele (openbare/neutrale) maatschappelijke voorzieningen, veronderstellend dat nu deze mensen geen vrije keus zouden hebben omdat er te weinig van deze voorzieningen zijn. Dit is m.i. deels een verkeerde en overtrokken voorstelling van zaken. Immers, onkerkelijken hebben voor een aanzienlijk deel een (nog) bestaande affiniteit tot specifieke confessionele maatschappelijke voorzieningen (m.n. het onderwijs), anderszins zouden zij wel moeite doen om op grotere schaal dan nu het geval is, te komen tot de oprichting van en steun aan instellingen met een meer 'neutraal' karakter. Onkerkelijkheid betekent nog niet per definitie ongelovigheid, noch het afzien van christelijk geïnspireerde beginselen. Sommigen verklaren dit verschijnsel uit het voortbestaan in onze gesecculariseerde samenleving van een zgn. sociaal-cultureel christendom in het aan-

gezicht van de lege kerken, maar nader onderzoek dient dit nog op te helderen.

Doorn en Bommeljé geven een actueel stand van zaken naar de veelal sterk onderschatte onkerkelijkheid in Nederland, maar in hun buitenkerkelijke belangenbehartiging draven zij wat te hard door. Al met al toch een onderzoekspresentatie die de nodige discussie kan uitlokken bij (godsdienst)sociologen en kerkleiders en niet in de laatste plaats bij lokale en landelijke politici en bestuurders die hun publieke beleid (nog steeds) baseren op kerkelijkheidscijfers die al lang niet meer kloppen met de werkelijkheid.

Henri W.A. Hilhorst

H.C. Stoffels en G. Dekker, Geloven van huis uit? Een onderzoek naar godsdienstige veranderingen bij studenten van de Vrije Universiteit. 168 p., f 24,90.

Het secularisatieproces schrijdt voort, de traditionele christelijke godsdienstigheid verliest steeds meer haar geloofwaardigheidsstructuur voor velen, de kerkbetrokkenheid neemt sterk af, bij de jeugd nog sterker en sneller dan bij de ouderen. Een litanie van onheilspellende sociologische constatering, die de teruglopende maatschappelijke invloed van de kerkelijke godsdienst in onze gesecculariseerde samenleving bevestigen. Ook het onderzoek Studenten en Godsdienst, een sociologisch survey-onderzoek (post-enquête) naar godsdienstige veranderingen onder een steekproef van 662 studenten uit een christelijk milieu van de Vrije Universiteit te Amsterdam, biedt opnieuw het inmiddels welbekende beeld. 'Geloven van huis uit?' bevat de resultaten van dit in opdracht uitgevoerde onderzoek naar de factoren die godsdienstige veranderingsprocessen bij jongeren (in dit geval VU-studenten) beïnvloeden. Met behulp van een vragenlijst (die achterin het boek is opgenomen) werd nagegaan, in hoeverre het ouderlijk milieu, de godsdienstige opvoeding, de vriendenkring, de school en universiteit, de kerk en de media een remmende of bevorde-

rende werking hebben ten aanzien van persoonlijke godsdienstige veranderingen. In dit inventariserende onderzoek willen de onderzoekers zicht krijgen op de huidige godsdienstigheid van deze groep jongeren, op de ontwikkelingen in hun kerk- en geloofs betrokkenheid en op de factoren die het meeste invloed hebben op deze ontwikkelingen.

Na een schets van het ontkerkelings- en secularisatieproces en de bespreking van sociologische theorieën betreffende de betrokkenheid van personen bij kerk en godsdienst, worden een aantal vergelijkbare onderzoeken naar godsdienstige veranderingen bij jongeren besproken (hoofdstukken 1 en 2). Hieruit worden relevante factoren gehaald die de onderzoekers verwerken en operationaliseren in de vragenlijst voor de VU-studenten. De overige hoofdstukken geven de onderzoeksresultaten weer. Door de aandacht voornamelijk te richten op de huidige godsdienstigheid van deze studenten en de eventuele ontwikkeling daarin, tegen de achtergrond van bestaande kerk en christelijke godsdienst, wordt vooral de eventuele betrokkenheid op de traditionele kerkelijk-georiënteerde godsdienst gemeten om te kunnen vaststellen in welke mate daarvan wordt afgeweken. Over de inhoud van deze 'afwijkende godsdienstigheid' komen we dan helaas niet veel te weten en dat is jammer, omdat blijkt dat de huidige godsdienstigheid van deze jongeren sterk afwijkt van de kerkelijke godsdienstigheid.

De resultaten van dit onderzoek zijn opmerkelijk, maar tevens in overeenstemming met vergelijkbare onderzoeksresultaten met betrekking tot godsdienst en kerk in Nederland (zie o.a. Goddijn e.a., Felling e.a., Thung e.a.). De ondervraagde studenten hebben ingrijpende en gevarieerde veranderingen ondergaan op godsdienstig en kerkelijk gebied. Afgezien van kleine groepen, die hetzij kerkbetrokken zijn (gebleven), hetzij kerk en godsdienst geheel vaarwel hebben gezegd, is de meerderheid van de studenten op zoek naar een meer individuele vormgeving van geloven, waarbij elementen uit de christelijke traditie vermengd worden met elementen uit algemeen-godsdienstige, humanistische, poli-

tieke en/of filosofische levensbeschouwelijke opvattingen. Hedendaags geloven lijkt iets te zijn wat moet aansluiten bij gevoel en ervaring en relevant dient te worden geacht voor het eigen leven. De kerk als instituut of zelfs als gemeenschap speelt daarbij een marginale rol, omdat je zelf 'geloven' ontwerpt en niet meer door anderen overgedragen aanvaardt. De algemene tendens in de godsdienstige verandering bij deze studenten is er een in de richting van een daling van de kerkelijk-georiënteerde godsdienstigheid, hetgeen duidt op de verder afbrokkelende geloofwaardigheidsstructuur van de christelijke godsdienst en de voortgaande secularisatie van de samenleving. Gelet op de in het onderzoek betrokken factoren, die met name een rol spelen bij de ontwikkeling in de godsdienstige betrokkenheid, worden de volgende conclusies getrokken. Van groot beïnvloedend belang bleken daarbij de factoren van de zgn. binnenwereld van de student: ouderlijk milieu, godsdienstige betrokkenheid van de ouders, godsdienstige opvoeding en vriendenkring. Alle andere factoren uit de zgn. buitenwereld (kerk, school, universiteit, media) bleken een ondergeschikte rol te spelen, hoewel deze factoren ook veel minder grondig zijn onderzocht. Met name de factor ouderlijk milieu krijgt veel aandacht. Hoe groter de betrokkenheid van de ouders en hoe intenser de godsdienstige opvoeding, des te groter is de kans dat de studenten bij kerk en geloof betrokken blijven. De dalende betrokkenheid bij kerk en godsdienst van de studenten vindt derhalve een grote voedingsbodem in de ouderlijke betrokkenheid. Men zou kunnen zeggen, dat de 'secularisering' die reeds bij de ouders aanwezig is, door de meeste jongeren wordt voortgezet en zelfs radicaal wordt doorgetrokken. De godsdienstige opvoeding lijkt niet alleen qua overdracht problematischer te zijn geworden, maar deze opvoeding lijkt eveneens achterwege te blijven door toedoen van de ouders zelf. Ouders en kinderen zijn beiden in hoge mate hun kerkelijke godsdienstigheid kwijtgeraakt. De invloed van de kerk blijkt in dit onderzoek een indirecte invloed te zijn die voornamelijk ook via de

ouders loopt. School/universiteit blijkt geen noemenswaardige beïnvloedingsfactor te zijn; de eventuele godsdienstige veranderingen voltrekken zich reeds op een jeugdiger leeftijd. Daarentegen blijkt de vriendenkring een grotere invloed te hebben met betrekking tot geloven dan de ouders van de studenten. De invloed van de media is complex, omdat deze factor naar eigen behoefte geselecteerd kan worden.

Opnieuw onderzoeksresultaten van opmerkelijk belang voor godsdienstige opvoeders

en kerkleiders, die het traditionele christelijke erfgoed willen handhaven, maar meestal niet erg geneigd zijn hun geloofsvisies en overdrachtsmethoden dialogisch af te stemmen op het moderne levensgevoel van de huidige en komende generaties. Secularisatie betekent dan met recht het irrelevant worden van traditionele kerk en godsdienst voor de moderne samenleving.

Henri W.A. Hilhorst